

AZ EMLÉKEZÉS klasszikus szemléletének visszatérése

Kónya Anikó

dájában az olvasót az emlékezet eszközter-mészetével szembeníti, nyelvileg behelyet-tesíthető szándékolt cselekvésnek értelmez-ve visszaemlékező-képességünket: „Amikor emlékezünk, a múltban velünk megtörtént s számunkra akkor tudatos dolog reprezentá-ciójának vagy leírásának tekintett dolgot mutatunk be önmagunknak vagy mások-nak” (Harré 1997: 149).

E meghatározás átlátható feltevései szerint az *emlékezés* mindig *személyes*, ezzel együtt *élményszerű* – *tudatos konstrukció* eredmé-nye – *társas* szerepe van. Mindezt az emlé-kezetéről önmagában tekintve nem állíthat-nánk. Az emlékezés lehet személyes, ám az emlékezet személyességéről beszélni önma-gában értelmetlen. Úgy tűnik, nem pusztá szójáték az emlékezet és az emlékezés össze-vetése – hangsúlyt kap általa az emlékezés személyes természete és ennek vonzatai.

EMLÉKEZET VAGY EMLÉKEZÉS?

Rom Harré 3. példája az *Emlékezet (memory) diszkurzív értelmezése* címet viseli – jöllehet az első mondatban a szerző már emlékezésről (remembering) beszél. Ez a váltás finoman jelzi a szerző szakítását az *első kognitív forradalommal*, amelyben „az ember passzív meg-figyelője saját kognitív folyamatainak”. A példán végigvonul a *memory* és a *remembering* bizonytalan használata. Ez a kettős terminológia, illetve az ebből származó bizonytalanság az emlékezetéről szóló mai értekezésekben gyakorta föllelhető – legyen szó akár tanköny-vekről, akár szűkebb szakmai területekről. Tekintsünk rá például a használatban lévő konst-ruktív *emlékezet* kifejezés furcsaságára. (Ki konstruál mit?) Az emlékezés konstruktív ter-mészetéről azonban már lehet beszélni – ebben már benne van az emlékező személy.

A terminológia bizonytalansága jelzi, hogyan éleződik ki a gépszerű emlékezet tagadása. Ennek előzménye, hogy a kognitív pszichológia a számítógép analógiájára építkezett első két évtizedében, és ennek megfelelően az emlékezetet (azaz nem az emlékezést) modellez-te. A leghatározottabb állásfoglalást a ma már messze meghaladott „társas” elméletek képvi-selték, emlékezeti tárukba helyezett emlékekkel. Ennek a paradigmaalapító elméleti sza-kasznak a hatása azonban harminc év távlatában is fennmaradt.

A közelmúltban illetlenül kihallgattam, amint kollokváló bölcsészhallgatók fölmondták egymásnak az egyetemi folyosón az emlékezet-tételeket. Zavarba ejtően életidegen kép raj-zolódott ki előttem. Mintha valóban lenne emlékezet – önmagában, amelyről állításokat tehe-tünk. Táruk, információáramlás egyikből a másikba, rövid és hosszú idejű emlékezet, sze-

mantikus reprezentáció stb. És ha bővül is a szótár, valamint bizonyos kifejezések lecserélődnek is (tárak helyett például rendszerek, szemantikus mellett konceptuális), megmarad az emberben az a benyomás, hogy az emlékezetről önmagában is beszélhetünk – más kognitív folyamatok (ez valahogy még csak áthidalható lenne) és főként az *emlékező személye* nélkül. Felfoghatnánk ezt jó vagy rossz didaktikus fogásnak is. De nem az. Az emlékező személye véglegesen kimarad ebben a megközelítésben. Persze, megvan az a veszély, hogyha felülről (a személy felől) indítjuk a megismerés tárgyalását, akkor nem jutunk el olyan kérdésekig, amelyek inkább az emlékezet biológiai természetéhez közeleiek. Megjegyzem, Rom Harré gondolatmenetébe ez belefér: diszkurzív szemléletében úgy vélekedik az emlékezetéről, hogy az agyi emlékezeti mechanizmusainkat is *mi* használjuk. Eszközök, melyek az emlékezés szolgálatában állnak.

A SZEMÉLYES VISSZAEMLÉKEZÉS

Sok minden megváltozik azzal, ha az emlékező személy felől tekintjük az emlékezetet. A bartletti konstruktív emlékezeti hagyományon is túllépünk. Az e hagyományba illeszkedő séma-elméletek többnyire nem személyes történekekről beszélnek; és még ha a történet személyes is, az elmélet nem erre, hanem a történet fogalmi elemekből álló szerkezetére épít. Röviden: a történetekre való emlékezést vizsgálva nem az *Én* története a vizsgálat tárgya. Ugyanez igaz a narratív diskurzus-elméletek esetében is. Érdekes összehasonlítást ad e tekintetben Genette írása (Genette 1972), amely rávilágít arra, hogy a *narratív diskurzushoz történetre* és az *elbeszélő személyre* is szükség van, de az irodalomelméleti beállítottság folytán nem tárgyalja azt az esetet, amikor a történet a narrátor saját története. Ha az *emlékezet* felől közelítjük meg a narratív elbeszélést, akkor a visszaemlékezés személyessége annyira nyilvánvaló, hogy még a szó-párok megjegyzésének életidegen laboratóriumi paradigmája is személyes eseménnyé válik. (Én tanultam meg tegnap vagy tíz perce.) Valami érezhetően sántít azonban az előbbi példában. Genette tanulmányába helyezkedve az *elbeszélte esemény tárgya* (történetisége) hagy kivetnivalót a szó-sorok megjegyzésében. Pszichológiai megközelítést követve pedig (Baddeley 1992) a személyes elbeszélés jellemzője, hogy *az ember maga a tárgya* az emlékeknek. Baddeley példáját idézve: a hajléktalanok látványának felidézése még nem személyes (önéletrajzi) emlék, az utóbbihoz az kell, hogy az emlék valamiként a személyre vonatkozzék. (Azt viszont mindennapi tapasztalatunkból jól tudjuk, miként törekszünk arra, hogy előtérbe helyezzük magunkat az eseményben. Nemigen tudunk olyan hidegen beszámolni egy látványról – például a hajléktalanok látványáról –, hogy az eseményeket ne a saját perspektívánkból tekintsük.)

Az irodalomelméleti és a pszichológiai beállítottság szembeállítás mutatja a narratív emlékezetpszichológia elméleti elkötelezettségét a személyes narratívumoknak, azt, hogy a pszichológiai elméletekben *miként kerül a személy a történet előterébe*. Ez megfelel annak a ma többek által vallott álláspontnak, amely a személyes emlékeket a Self-sémával hozza kapcsolatba. Így például Barclay és Smith szerint az önéletrajzi emlékek rekonstruktív folyamatok által keletkeznek, és *self*ként ismerjük fel őket – következésképpen a személyes kultúrába tartoznak (Barclay és Smith 1992).

Az emlékezés személyessége az önéletrajzi visszaemlékezésben a legnyilvánvalóbb. Az elbeszélés itt oly mértékben hozzátartozik az elbeszélő személyhez, hogy a narrátor személyes történetét, *személyes múltját* meséli. Oly módon azonban, hogy követi az elbeszélés és talán egyben az emlékezés *narratív konvencióit*. Az emlékezés kanonikus szabályai ugyanis feltűnően megegyeznek az elbeszélésével, mint erről Brewer is elmélkedik az élénk publikus emlékek fennmaradásának biológiai magyarázataival szemben (Brewer 1992a).

Élményszerűség. A fenomenálisan újraélt emlék által már nem is az emlékezésről, hanem *visszaemlékezésről* van szó. Ismét több ez, mint szójáték. Az emlék az újraélt élmény. Eltűnik a tiszta emlék varázsa. Amit emlékként élünk meg, az a fenomenálisan élénk emlék, amely annál erősebb, minél nagyobb *tudati újraalkotás* terméke (Brewer 1992b). A fenomenálisan élénk emlék elsősorban képi (hallási, tapintási), de éppúgy növeli a fenomenális minőséget az érzelem és a gondolatosság. Gondoljunk egy élénken bennünk maradt élményre – érzelmek, képek, gondolatok gomolyognak benne.

Tudatos konstrukció. A személyesség által bekerül az elméletképzésbe a tudat és a szándék. Így Bergsonnál az emléket a tudati integráció hozza létre (Bergson 1959), Husserl filozófiájában pedig az emlékezeti teret intenciónk rajzolja föl (Husserl 1984).

Azzal, hogy a kognitív pszichológia visszatért az életszerű bonyolultsághoz, visszatért az a gondolat, hogy a visszaemlékezés az élmények tudatos visszaállítása. Ez egyfelől én-tudatot jelent, másfelől az emlékezet nyílt, azaz szándékosan irányított és emlékezeti stratégiákat igénylő használatát. Nincs a fejünkben önéletrajzi emlék. Ehelyett olyan összetett ismereti folyamatról van szó, amely a tudásra is és az élményre is épít. Fölhasználjuk megalkotásában személyes és személytelen tudásunkat, általánosított és többé-kevésbé egyedi élményeinket és élénk érzelmetli emlékeinket. A személyes emlék legsajátosabb összetevőjének a *kiterjedt emléket* tekinthetjük. Ez az emlékezés olyan általánosított formája, amely egy kiterjedt, ám egyedi eseménysort lát el fogalmi címkével (pl. tegnap délelőtt), és ezáltal fogalmilag szolgáltatja az időben való visszatekintés – a narratív emlékezés – lehetőségét. Ezen a kiterjedt emlékezeti formán alapszik a jó elbeszélő epizodikusnak mondott narratív stílusa; a kiterjedt élmények vezetnek az elbeszélés fonalát, és ugyanakkor az élményszerű elbeszélési forma alól könnyen előhívhatók az élénk egyedi epizódok. Innen indul el az idői szerveződés, amely kisebb-nagyobb életperiódusokhoz vezet dátum- vagy eseményszerű referenciapontokkal. Az önéletrajzi emlékezés kiterjedt formájára építhető a történetelbeszélés. Ricoeur gondolatmenetébe helyezkedve ez adja az elbeszélés epizodikus dimenzióját: a történet ezáltal válik eseménnyé. Erre épül rá a tulajdonképpeni formáló dimenzió, amelynek köszönhetően az események történetté válnak. Ez a formáló eljárás a történet végpontjából tekintve az elbeszélést idői egészzé és az epizódokat ellentmondásmentessé teszi.

A személyes emlékezet így nem csupán élményteli, fenomenálisan élénk emlékeket mozgósít, hanem ezeket a személyes és személytelen tapasztalattal összeillesztve történetté formálja. Ez a konstruktív munka szándékos irányítottságot igényel, amely szóbeli kijelentésekben vagy akár mentális képekben nyilvánulhat meg.

AZ EMLÉKEZÉS KLASSZIKUS TÖRVÉNYEI: KOLLEKTÍV TERMÉSZET ÉS KONSTRUKTIVITÁS

Az emlékezés két klasszikus törvényét, *kollektív természetét* (Halbwachs 1996) és *konstruktivitását* (Bartlett 1986), együtt mellőzték a kognitív pszichológia komputeres szakaszában, majd együtt tértek lassan vissza a megismerésméletek életszerűvé válásával. Frederic C. Bartlett nagy hatása, könyve az *Emlékezés* (Bartlett 1986 [1932]) szellemében az emlék nem hiteles, nincsenek lenyomatszerű, pontos emlékeink, ehelyett konstruktív módon újraalkotott élményeink vannak. Az emlékezés az eredeti eseményekhez képest torzít – ellenkező megvilágításban pedig újat alkot.

Az emlékezés kollektív természetének fogalomhasználatára idézzük Maurice Halbwachs könyvének egy példáját, amely a múlt felidézéséről írt fejezetben található. Ebben a példában gyermekkori olvasmányainkkal való újratálalkozásunkat elemzi a szerző, és en-

nek során rámutat, hogy már legelső narratív értelmezéseink is társas szabályokat követnek – sőt, messze elje mennek érdeklődésünknek.

Azok a gondolatok és reflexiók a leginkább szembeötlőek, s mi elsősorban ezeket fogjuk vizsgálni, amelyeket az újbóli olvasás sugall, s amelyekről bizonyosan tudjuk, hogy nem kísérhetők az elsőt. Azt feltételezzük, hogy olyan könyvről van szó, amelyet gyerekeknek írtak, s melyben egyáltalán nem találhatók meg az absztrakt kibontások, amelyek meghaladják képességeiket. Valójában a történetet vagy az elbeszélést gyerekeknek mesélik, ám nem gyerekek a mesélők. A szerző egy felnőtt személy, aki oly módon rendez, állítja össze az eseményeket, a szereplők cselekedeteit és párbeszédeit, hogy a gyermekek érdeklődését felkeltse és megértsék, de egyúttal valószerű képet akar nyújtani számukra a világról és a társadalomról, amelyben élnek. Így hát, mivel felnőtt emberként fejezi ki magát, még ha gyerekeknek szánja is mondanóját, elkerülhetetlen, hogy az, amit elbeszélésében bemutatott, még ha burkoltan is, de kifejezze saját elképzelését az emberekről és a természetről. Ez az elképzelés nagymértékben közös és elterjedt; ám mindez meghaladja a gyermekek képességét, sem vágyuk, sem szükségük nem ébredt még fel iránta (Halbwachs 1994: 84. Király Ildikó fordítása).

A szociális és a kollektív – a társas és a közös – nem azonos fogalmak. Ennek megvilágítására szolgáljon két szélsőséges példa önéletrajzi emlékezeti gyűjteményünkől. Azokban az emlékekben, melyeket együttes élmény alapján társasan idéztek fel személyek, jól fölismerhetők a lazán kapcsolódó emlékezeti dialógusok. Ezzel szemben azokban az emlékekben, melyeket a „jól-lét” érzelem hívószavára kaptunk, többnyire semmiféle nyílt társas interakció nincs. Mégis, önmagában az a tény, hogy ilyen fennkölt érzelmeink vannak, és hogy ezeket jól tudjuk egymásnak elmondani, az, hogy érzelmeink másokkal megoszthatóak, rávilágít az emlékezés közös természetére. Halbwachsi megfogalmazásban: az emlékek körülményeinek lokalizálásán túl a közös tudatállapotról való referálás adja az emlékek kollektív jellegét – mely utóbbi talán az érzelmeink tolmácsolásában fokozott szerepet kaphat (Halbwachs 1996). Innen tekintve Harré diszkurzív fogalma közelebb áll a kollektívhez, mint a szociálishoz – nála az emlékezést is az általános másikkal való interakció szabályai és normái irányítják.

Míg az emlékezés *szociális* természete a szociálpszichológia interakciós és szerepelméleteinek köszönhetően a hagyományosabb kognitív pszichológiában mindvégig jelen volt, a ma pszichológiai elméleteinek az emlékezés *kollektív* személyességét még mindig hangsúlyozottan deklarálniuk kell. Barclay és Smith véleménye szerint például az, hogy miként emlékezünk vissza a *személyesen jelentős eseményekre*, olyan általános tapasztalaton alapul, amely az emlékezésbeli értelemadás kulturális és történelmi gyakorlatától függ (Barclay és Smith 1993). A *személyes kultúra* a *közös kultúrát* intim személyes térbe helyezi, és így az Én felől tekintett értelmezési keretet ad az eseményeknek.

A DISZKURZÍV MEGKÖZELÍTÉSRŐL

Rom Harré emlékezet példájának helyét keresve az a kép alakult ki, hogy miközben az elmélet túllép a kognitív pszichológia gépi analógiáján, feleleveníti az emlékezetről alkotott klasszikus elképzeléseket. Az emlékezet kollektív és konstruktív megközelítései mellett mély hagyományai vannak annak a megvilágításnak is, amely az emlékezést a tudatossággal együtt tárgyalja, és személyes természetű fenomenális élményként kezeli. Úgy tűnik, a diszkurzív kifejezésben mindezek összegződnek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baddeley, Alain (1992): What is autobiographical memory? In *Theoretical perspectives in autobiographical memory*. M. A. Conway, D. C. Rubin, H. Spinnler és W. A. Wagennar szerk., 13–29. Amsterdam: Kluwer.
- Barsalou, Laurence W. (1988): The content and organization of autobiographical memory. In *Remembering reconsidered: ecological and traditional approaches of the study of memory*. U. Neisser és W. A. Wagennar szerk., 193–243. Cambridge: University Press.
- Barclay, Craig R. és Thomas S. Smith (1992): Autobiographical remembering. In *Theoretical perspectives in autobiographical memory*. M. A. Conway, D. C. Rubin, H. Spinnler és W. A. Wagennar szerk., 75–97. Amsterdam: Kluwer.
- Bartlett, Frederic C. (1986 [1932]): *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat.
- Bergson, Henri (1959 [1897]): *Matière et Mémoire: essai sur la relation du corps à l'esprit*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Brewer, William F. (1992a): Phenomenal Experience in Laboratory and Autobiographical Memory Tasks. In *Theoretical perspectives in autobiographical memory*. M. A. Conway, D. C. Rubin, H. Spinnler és W. A. Wagennar szerk., 31–51. Amsterdam: Kluwer.
- Brewer, William F. (1992b): The theoretical and empirical status of the flashbulb memory hypothesis. In *Affect and accuracy in recall. Studies of „flashbulb” memories*. E. Winograd és U. Neisser szerk., 274–305. Cambridge: University Press.
- Genette, Gérard (1972): Az elbeszélő diszkurzus. In *Az irodalom elméletei* I. Thomka Beáta szerk., 61–98. Pécs: Jelenkor.
- Halbwachs, Maurice (1994 [1925]): *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Albin Michel.
- Halbwachs, Maurice (1996 [1925]): Az emlékek lokalizációja. (*Les cadres sociaux de la mémoire* IV. La localisation des souvenirs.) Pavlovics Andrea ford. ELTE Általános Pszichológia Tanszék, Önéletrajzi Emlékezeti Labor.
- Harré, Rom (1997): Érzelem és emlékezet: a „második kognitív forradalom”. In *Replika*, 25.
- Husserl, Edmund (1984 [1939]): Tapasztalat és ítélet (részlet). In *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Hernádi Miklós szerk., Budapest: Gondolat.